

Үлкенге де, кішіге де ой салады, ең жақын қимасындай сыр шертеді. Қысқасы, бас кейіпкердің жан дүниесін молынан қамти жырлайтын бұл туындыда лирика салмағы басқа жанрлардан әлдеқайда басым» [2,153] - деген пікірі повесть табиғатын терең танудан айтылған.

Т.Ахтанов «Махаббат мұңы» повесінде эгоизмнің адамды адамгершіліктен ада қылатын сипатын ашып береді.

Т.Ахтанов бұл шығармасында адалдықты серік еткен Ләззаттың рухани әлемінің биіктігін көрсетсе, өзін ғана ойлайтын, сүйетін Нияздың адамгершіліктен айырыла бастаған рухани бейшаралығын танытады. Эгоизмнің сиқыр күші рухани әлсіз Ниязды біржолата соқыр қылып тастайды. Жазушы эгоизмді табиғи кемтарлық емес, үлкен әлеуметтік кесел ретінде суреттейді. Ниязды осындай күйге, яғни өзімшілдік дертіне жолықтырған оның жалғыз ақылсыздығы ғана емес, айнала қоршаған ортасы. Ол орынсыз мақталды, орынсыз баға мен қолпаштауға ие болды. Міне, мұның бәрі келіп онсыз да рухани әлсіз Ниязды адамгершілік сипаттан тұлдыр жексұрындыққа бастады. Бір сөзбен айтқанда Т.Ахтанов адам бойындағы жағымсыз

қасиеттерді әшкерелеп қоймайды, оның қайдан, неден тамыр жаятынын ашып көрсетеді.

«Махаббат мұңы» повесінің жетістігі композициялық жинақылық пен образ психологиясының терең ашылуынан аңғарылады. Повесте Ниязбен алғаш танысуы мен арада сегіз-тоғыз жыл уақыт өткеннен кейінгі кездің мезгіл алшақтығына қарамай бірлікте берілуіне ой ағымы тәсілі мүмкіндік жасаған. Әрине, кейіпкердің жан дүниесін, оның басынан өткерген қуанышын мен өкінішін, сол сәтте аптыға соққан жүрек дірілі мен сезім күйін шынайы бейнелеу үшін суреткерлік сезімталдық, психологтік ерекше қабілет–түйсік қажет десек, жазушы Т.Ахтанов мұны повесте шебер орындап шыққан.

Түйіндей айтқанда, Т.Ахтановтың психологиялық талдау шебері екенін айғақтайтын туындыларының бірі – «Махаббат мұңы» повесі. Өз кезеңінің саясатына ұрынбай, әдебиеттің басты күрделі міндеті - адам жанын суреттеу екенін білдірген, жазушылық бағытын айқындаған шығармасы. Повесть 60-жылдар прозасындағы құнарлы арна психологизм мен лиризмнің тынысын, өрісін аша түсті. Жазушының «Махаббат мұңы» повесі – сыршыл және психологизм үрдісіндегі табысы мол шығарма.

Әдебиеттер

- 1 Ахтанов Т. Махаббат мұңы: Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Раритет, 2005. – 288 б.
- 2 Жұмағалиев З.Т. Шындық және көркем әдебиет. Оқулық. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1993. – 216 б.

References

- 1 Akhtanov T. Sorrow of love: Select compositions. Almaty: Rarity, 2005. – 288 p.
- 2 Zhumagaliev Zh.T. The truth and art literature. Textbook. – Karaganda: KarMU press, 1993. – 216 p.

ӘОЖ 82(091)

Г.Т. Оспанова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың II курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: maryama70@mail.ru

Әлихан Бөкейханның әдеби-зерттеу еңбектеріндегі қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері

Мақалада Әлихан Бөкейханның қазақ әдебиетінің дамуына қосқан өзіндік үлесі қарастырылады. Шығармаларға берген ғылыми бағасы нақты мысалдармен дәлелденіп, тұжырымдалған. Ауыз әдебиетінен бастап, XVIII-XIX ғасырлардағы орыс және шетел жазушыларының шығармаларынан мысалдар келтірілген. Әлихан Бөкейханға сол кездегі берілген пікірлер мұрағат материалдарынан алынған. Зерттеу нақты мәліметтерге сүйеніп жазылған.

Түйін сөздер: өлеңші, жыршы, тіл көсемдері, көшбасшы.

G.T. Ospanova

Actual problems of Kazakh literature in Alikhan Bukeykhan's literary study

In article considered a treasure brought by A.Bukeykhan in development of the Kazakh literature. He gives the assessment on the Kazakh literature which was proved by exact examples. Examples were given from work of Russian and foreign writers since oral national literature and to XVIII-XIX centuries. The opinion to Alikhan Bukeykhan at that time was captures from archival materials. Research is written on the basis of real sources. Today A.Bukeykhan's marks to these works: «Black kypwak Koblandy», «The woman according to Koblandy's Kyrgyz bylina», «Kalkaman-Mamyр», «Old Koja», «Unfortunate Zhamal» in the history of kazak literature borrows are high level. They are considered valuable and considered with the point of view as a beginning of an initial scientific mark.

Keywords: singer, storyteller, eloquent, leader.

Г.Т. Оспанова

Актуальные проблемы казахской литературы в литературно-исследовательских трудах Алихана Букейхана

В статье рассматривается вклад, внесенный А.Букейханом в развитие казахской литературы. Его данная оценка на казахскую литературу была доказана точными примерами. Были приведены примеры из произведения русских и зарубежных писателей, начиная с устной народной литературы и до XVIII-XIX вв. Данное мнение Алихану Букейхану в то время были взяты из архивных материалов. Исследование написано на основе реальных источников. Данная оценка А.Букейхана этим произведениям: «Кара кыпшак Кобланды», «Женщина по киргизской былине Кобланды», «Калкаман-Мамыр», «Карт Кожа», «Несчастливая Жамал», на сегодняшний день в истории казахской литературы занимает высокий уровень. Они считаются ценными с точкой зрения первоначальной научной оценки.

Ключевые слова: певец, сказитель, красноречивый, лидер.

XX ғасырдың басындағы көркем әдебиетімізде эстетикалық мұрат (идеал) негізінен ауыз әдебиеті мен классикалық поэзияның және сол кезде ене бастаған басқа озық әдебиеттердің ықпалымен қалыптаса бастаған-ды.

Эстетикалық норма халықтың сана-сезімі мен әдет-ғұрпына тікелей байланысты. Яғни, сана-сезім, әдет-ғұрыппен бірге ол да кемелденіп, жаңарып отырады деген сөз.

Жиырманшы ғасырдың басында ұлттық санада өрлеу ерекше күш алды. Бұл құбылыс қазақтың тұңғыш саяси партиясы «Алашқа» қатысты зиялы қауымның есімдерімен тығыз байланысты.

XX ғасырдағы қазақ зиялылары, әсіресе, елдің азаттық бостандығы үшін алысқан Ә.Бөкей-

ханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов сынды революционер-демократтардың, алаш қозғалысының рухани көсемдерінің үлгілерінен өнеге алған ағартушылар мен ақын-жазушылар халық шығармашылығын, әсіресе, әдеби мұрасын жинауға, зерттеуге айрықша ынта қойды. Ол екпін төңкерістен кейін өрістей түсті. Әсіресе, Ташкент пен Мәскеуде шоғырланған алаш зиялылары көп еңбек етті, елдің рухани дүниесін жинап өзіне қайтадан таныстыруға іждағат білдірді. Мұны Орынбордағылар онша құптай бермегендерін де жасырмаған абзал. Олар өздері істейтін игі істі алашшылардың атқарып жатқанына қызғанышпен қараса, екіншіден, жарияланып жатқан жыр-ерте-

гілер, өлең өрнектері мен жинақтары коммунистік идеологияға жанаспайды, әдейі қысастықпен бұрмалап жатыр деген деген пиғылда болды. Тапшылдықпен таңбаланбаған деп даурыққандар да аз болмады. Сондықтан Орынбордағы Қазақстан мемлекеттік баспасынан халық әдебиетінің үлгілері мейлінше аз және кедей-кепшікті жырлағандары ғана басылды.

Азамат соғысының лаңы басылып, ел емін-еркін іске кіріскен сәті, әсіресе 20-жылдардың алғашқы жартысы қазақ мәдениеті үшін айрықша құнарлы болды. Бұған объективтік себеп те жоқ емес. Біріншіден, жеке меншікті баспалар мемлекеттің қарауына көшкен тұста мүмкіндігі барлар оны пайдалануға мықтап кірісті. Екіншіден, баспа өнімін беретін зиялылардың саны да шешуші рөл атқарды. Ташкентте қазақ азаматтарының қызметіне өзбек, түрікмен, қырғыз, қарақалпақ бауырлар қызыққанын, үлгі алғанын талайлар растайды, істері дәлелдейді. Ал Мәскеуде Орталық Кіндік баспада Нәзір Төреқұловтың директор болып істеуі, жоғары оқу орындарында оқып жатқан көп қазақ жастарын былай қойғанда, қазақ секциясында Ә.Бөкейханов, Қ.Кемеңгеров, М.Жұмабаев, Г.Тоғжанов сынды білікті азаматтардың шоғырлануы да қазақ мәдениетіне аз олжа салмасы белгілі еді. А.Байтұрсынов пен Дулатовтар осы екі орталықпен идеялас қана емес, байланысты болып, өздерінің еңбектерін жариялап отырды.

Міне, бүкіл қазақ жері қосылар сәттегі іс-әрекеттің әрі мол, әрі сапалы болуының бір сыры осыдан еді. Білген мен білмегеннің арасы жер мен көктей екендігінің үстіне, білімдінің атқарар ісі, Ахмет айтқандай, «ел – бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін» дегеніндей болғаны айдан анық.

Екі ғасырға жуық Ресей империясының қол астында отырған ескі феодалдық қарым-қатынастардан әрі арыла қоймаған, рулық, феодалдық күрес-тартыстан көзін аша алмаған туған халқының тағдыры Әлиханды қатты толғандыра бастайды. Қараңғылық пен надандық шырмауынан құтыла алмай отырған халқына, ең алдымен, білім мен мәдениет керек екендігін анық ұғады. Халқын Еуропаның мәдениеті жоғары елдері санатына қосуды арман қылып, елдің тұрмысын, мәдениетін, білімін көтеруді өзінің алдына мақсат қылып қояды.

Әлихан әдебиеттен аулақ мамандық жолында орысша оқып, қызмет қылғанына қарамастан туған халқының әдебиетіне көп көңіл бөлген. Алғаш ауыз әдебиеті ескерткіштеріне қызығып, естігендерін қағаз беттеріне түсіріп, ғылыми

тұрғыдан зерттеп талдауды 1897-1904 жылдары, яғни белгілі орыс ғалымдары Ф.А.Шербина мен Л.К.Чермак экспедицияларының жетекшісі ретінде ел аралап жүргенінде бастаған.

Санкт-Петербургқа 20 жасында келген Әлиханның студенттік күндерін қалай өткізгендігі жайында Англияның әйгілі білім ордасы - Оксфорд университетінің «Орта Азияны зерттеу қоғамы» өзінің «Қазақтар 1917 жылға дейінгі орыстар туралы» атты кітабында «Әлихан Бөкейхан жас күнінде орнықты революционер, социалист болды және «Зарзаман» атты орыстарға қарсы әдеби топтың мүшесі, фольклоршы болды. Ол қазақ эпосы мен фольклорын ғылыми тұрғыдан зерттеген тұңғыш ғалым еді». [2] – деген пікірі оның «Қара Қыпшақ Қобыланды», «Женщина по киргизской былине Кобыланды» және Шәкәрімнің «Қалқаман – Мамыр» дастанына жазған пікірлеріне сүйене отырып айтылса керек.

«Қара Қыпшақ Қобыландыны» атты ғылыми сын еңбегін Абайдың:

Өлең сөздің патшасы сөз сарасы
Қиыннан қиыстырар ер данасы,
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы...

деген өлең жолдарынан бастауы «өлеңге», «өлеңшілерге», «жыршыларға» қойған талап-тілегі іспетті. Бұдан Әлиханның қазақ халқының әдебиетіне деген өзіндік көзқарасы мен бағытын, сара жолын байқаймыз. Орыс әдебиеті және орыс әдебиеті арқылы басқа да елдердің шығармаларымен жетік таныс Әлиханның өз халқының әдебиетіне деген сын-пікірлерін көреміз. Екі тілде қатар оқып-жазатын Әлиханның қазақ халқының болашағына деген талпынысын аңғарамыз.

«Қара Қыпшақ Қобыландыны» атты ғылыми сын еңбегінде бүкіл қазақ халқының ауыз әдебиеті ескерткіштеріне «тұңғыш рет ғылыми тұрғыдан келіп, мынадай құнды анықтама берді: «Қазақ халық творчествосы ескерткіштері мазмұн мен түр, сан жағынан да әр текті. Олардың бір парасы жыйналған, бір парасы әлі хатқа түспеген. Олардың ең басында эпикалық және лирикалық өлеңдер. Бұл халықтық мол поэзияны қазақтар ұрпақтан-ұрпаққа ауызша түрде «өлеңшілер», «жыршы» арқылы жеткізіп отырған. Қазақ поэзиясының өзгешелігі – нәзіктігі – лиризм...», «... ең ежелгі көне жырлар мән-мазмұны жағынан да, өлеңдік мінсіз сұлулығы жағынан да барынша ажыратылады» [1],- деп ғылыми жоғары баға берген.

«Қобыландыда» ақын қосқан, тарихқа тура келмейтін көп қосымша бар»:

Мен айтайын өзіңе,
Көбікті деген қалмақ бар.
Берен тонның жағасы
Көбік қанныңбаласы.

«Жыр басында Көбікті қалмақ еді, енді хан болып тұр», - деп, әрбір эпикалық, тіпті өлеңнің де өз бойында жеткізушінің өз көзқарасы, ұмтылысы мен идеалы болатынын таныта отырып, оның тарихи шындықпен қаншалықты айырмасы бар екенін анықтап берді.

«Қобыланды батыр Ақжолға болса, оның жорықтары 15-інші ғасырда болған. Жақсы, көркем жырда сол уақыттағы қазақтың болмыс-салты көрініп тұруға лайық. Тарихтың сарын жолы екіге бөлінеді: бір бөлек тарихтың пайдаланғаны соғыс істері. Біздің қазақ білетін тарих осы. Шәкәрім шежіресінің де малданғаны осы жол. Тарихтың екінші түрлісінің (мұны орыс тілінде «история культуры» дейді) пайдаланғаны – жұрттың болмыс салты. Рухани мәдениетінің дәрежесі. Бұлардың бәрі сол жұрттың сол замандағы тіккен үйінен, киген киімінен, ұстаған аспаптарынан, сөздерінен білінеді. Анық тарих – осы екінші. Бұған кем нәрселер (материал) жақсы, шын ақындар шығарған, бұзылмаған жырларда болады... Қобыландыда» бұл сияқты дәмді сөз жоқ десек, адасқан болмаймыз. «Қобыланды» кейінгі айтушының шекбісін көп көріпті...» Сыншының жырды кітап қылып бастырған авторына шығарған тұжырымы да қатал: «Қобыланды» кітабының сыртында батырдың сүгіреті басылған... Қазақта мақал бар: «Ат ерінді, ер мұрынды» деген. Сүгіреттегі Қобыланды мұрынынан айырылып пұштиып тұр. Орыстың үш батырының сүгіретіне қарасақ, Қобыланды батырға мінгізген боз айғыр Добриня Никитичтікі, Қобыланды батыр өзі Алеша Попович..., күн салып қарауы Илья Мурамец көрінеді... Бұл менің жоруым рас болса, басқан басқарма адасқан. Бұл – ұят. Мұны мәдени жұрттарда ұрлық дейді. Тайбурылды тяжеловоз боз айғырға айырбастағанға қазақ көзі ұялады»[3], – деп жырдағы мәдениет тарихына, яғни салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа көп көңіл бөлуге ақындарды шақырса, екінші жағынан халқын Еуропаның мәдениеті жоғары елдері санатына қосуды арман қылып, елдің тұрмысын, мәдениетін, білімін көтеруді өзінің алдына мақсат қылып қойған зерттеушінің жан айқайын көреміз.

«Орыстың үш батырын салған Васнецов шебердің картинасы бар», - деп орыс халқының

әдебиетімен ғана емес, сонымен бірге тарих, мәдениетімен де етене жақын екенін көрсетеді.

Әлихан «Қара пышақ Қобыланды» еңбегінде ауыз әдебиеті шығармашылығындағы аса маңызды бір мәселенің басын ашып, бастап берді. Ол қазақтың батырлар жырындағы әйел бейнесі. Демек, ғалым Аналық, Құртқа, Көклен кемпір – әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, әрқайсысының жырдағы суреттелетін оқиғаларға байланысты атқаратын қызметін, ойнайтын рөлін талдап, жіктеп ашып береді. Оқиғалардың екі тарихи дәуірдің бетпе-бет соқтығысқан кезінде, төрт түлік малға табынау дәуірінен Ісләм дініне көше бастаған аралықта болғандығын өте орынды көрсетеді. Ісләм дінінің қазақ халқына деген зор ықпалын түсініп, дұрыс бағалай білген және өзінің халықты білімге, мәдениетке, өнерге тарту ісін осы діннің халық арасындағы зор беділі мен ықпалы арқылы жүргізудің тиімділігін, жемістілігін көре білген. Оған дәлел: біріншіден – 1914 жылдары Петерборда болған мұсылман съезіне Семей облысының мұсылман қазақтарының атынан депутат болып сайланып, дін мәселесіне белсенді түрде араласу болса, екіншіден – Ресейдің мемлекеттік дума құрамындағы мұсылман фракциясының бюро мүшесі болып сайлануы тағы бар. Үшіншіден – кезінде өзі бастаған Алаш үкіметіндегі дін мәселесін Ғұмар Қарашұлына сеніп тапсыруы.

Әлихан әйел мәселесіне кейінгі зерттеулерінде де оралып отырады. «Безправность киргизских молодух», «Қызды малға сату», «Батыр бекет».

Бұлар Ә.Н.Бөкейханның төңкеріске дейін жарыққа шыққан фольклорлық зерттеулерінің аса маңыздылары. Енді оның төңкерістен соң шыққан еңбектеріне шолу жасайық. КСРО халықтарының кіндік баспасында қызметте жүрген Әлихан 1923 жылы «Ер Тарғынның» Марабай ақын жырлағын нұсқасын өңдеп, түсініктерін жазып кітап етіп бастырған. Кітаптың соңында берілген түсініктерде ол «бұл жырды В.Радлов жазып алған. Мен қара сөзбен жазғанын қысқартып, өлеңмен жазған жерлерін өңдедім» - деп жазды. Келесі ол жоғарыда аталған «Қозы Көрпеш – Баянды» басып шығарған-ды. «Қозы Көрпеш – Баянның» жайылмаған түрік жұртында жері жоқ десе де болады: «Қозы Көрпеш – Баян Ертіс аяғы Тобыл татарында, күншығыс Түркістаны тараншыда, Түркістанда, Сарыарқада, Алтайда, Орынхайда, Оралда, Башқұртта, Кавказда, шешенде, есетінде бар. «Қозы Көрпеш-Баян» көп мағыналы түрік жұртын

сыйпаттайтын әдебиет қорының таңдамасы...» - деп «Сөз басы» иен түсініктерін жазып баспаға әзірлеген Әлиханның өзі –тін. Ал, 1926 жылы «23 жоқтау» жинағы жарыққа шықты. Кітаптың бірінші бетінде «Қазақ тарихының төрт жүз жылын алады» - деген жолдан кейін» - «жиған, түзеткен: Байтұрсынұлы Ахмет, «Қыр баласы» деп жазылған. Осы соңғы кітапта А.Байтұрсынұлының есімі берілсе де «23 жоқтаудың» бәрін демесек те басым көпшілігін жинап-терген де, кітаптағы сілтемелер мен ғылыми түсініктерін жазып әзірлеген де «Қырдың баласы» - Әлихан Бөкейхан болатын.

Ә.Бөкейханның ағылшын ғалымдары атап өткендей «тұңғыш фольклортанушы ғалым» есебінде қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеп жазып және тасқа қалдырған барлық мұрасы міне осы. Бұл орасан зор асыл мұра. Өйткені, нақ осы еңбектерімен ол қазақ фольклортану ғылымының, алдымен, қалыптасуына үлгі-өнеге беріп, зор түрткі болса, төңкерістен кейін оның өркендеп, дамуына ол орасан зор үлес қосқан. Сондағы Әлиханның алдына қойған мақсаты мынау: «Тіл деген нәрсе қалың елдің күндегі тұрмыс қазанында қайнап, пісіп дүниеге келеді. Сонан соң ғана шешендер, «тіл көсемдері» бұл тілді безеп, жол-жөнге салып, жүйесін иіріп өсіреді. Сондықтан әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса – ол әдебиет адасқан»[4].

Ә.Бөкейханның негізгі көздеген мақсат-мүддесін француз ғалымдары ашып айтады: «Ә.Бөкейханның «Қыр баласы» деген псевдониммен жарияланған, қазақ эпосы турасындағы тамаша зерттеулері оның отандастарының ұлттық санасезімінің дамуына көп ықпал жасады.

Ә.Н.Бөкейхан ұлттық қазақ әдебиетінің қалыптасуына және өркендеуіне ерекше мән беріп, өзінің шамасына және уақытына қарай ұлттық әдебиеттің қалыптасуына жол, бағыт-бағдар көрсетті. Оның осы бағытта жасаған алғашқы қадамы – Ұлы Абайдың өмірі мен шығармашылығын тұңғыш ғылыми тұрғыдан зерттеп, баспа бетіне бірінші болып жариялауы. Бұл пікірімізді төмендегі деректер де қостайды.

Міржақып Дулатов кемеңгер ақынның қайтыс болуына 10 жыл толуы қарсаңында жазып «Қазаққа жариялаған «Абай» атты мақаласында «1905-ші жылы «Семипалатинский листок» газетасында һәм онан кейін Семейдегі географический обществоның шығарған бір кітабында Ғалихан Бөкейханов Абайдың тәржіме халін жазды» - деп атап көрсетеді. Оған қоса Ахмет Байтұрсынұлы «қазақтың бас ақыны» деп сыни

еңбегінде «Абайдың тәржіме халін Ғалихан Бөкейханов жақсы жазды» деп атап көрсетті.

Әлихан Абайдың шығармашылығына ертеден-ақ көңіл бөлген. Ойымыз дәлелді болу үшін мысалдар келтірейік.

«Абайдың өлеңдерін орысша аударып «Киргизская степная газетаға» тұңғыш жариялаған Әлихан[5].

Саясатшы ғалым П.П. Семенов Тянь-Шаньскийдің редакторлығымен «Россия. Полное описание нашего отечества» атты қоғамдық альманах шығып тұрғаны мәлім. Альманахтың қазақ өлкесіне арналған: «Киргизский карай» деген 18 томы 1908 жылы Ресейдің сол кездегі астанасы Петерборда жарық көрген. Осы томды жазып дайындаған ғалымдардың қатарында қазақ зиялыларынан қатынасқан жалғыз Ә.Бөкейхан болатын. Әлихан еңбектің «Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи» атты тарауын жазған. Бұл еңбекте Әлихан қазақ ақын-жазушыларынан жалғыз Абайға тоқталып, оны қазақ әдебиетінің «көшбасшысы» ретінде жоғары бағалайды. Бұл – әдебиетіміздің Абай мұрасын игеру жолындағы тұңғыш талпыныс, Абайтану ғылымының алғашқы қадамы болатын. Кітаптың 1903 жылы жарияланғанын ескерсек, Әлихан өзінің Абай туындысындағы алғашқы пікірлерін ақынның көзі тірісінде айтқандығы айқындалады: «Ал енді қазақ поэзиясындағы жаңа толқынның өкілі ретінде, формасы тұрғысынан аса нәзік, және мазмұны жағынан терең, поэтикалы, әсіресе – табиғат лирикасы, көптеген өлеңдердің авторы Абайды атаған жөн. Евгений Онегин мен Лермонтов өлеңдерінің тамаша аудармалары да, қазаққа жақында түсінікті болғаны осының өлеңдері болса керек, осы автордың қаламына жататын. Сөйтіп, Семей әншілерінің аузынан өз әуеніне салып айтқан, мысалға, «Татьяна хатын тыңдауға болады». Ә.Н.Бөкейхан осы тоғыз-ақ жолдан тұратын шағын ақпарда өзінің маңызды да терең ойларын жеткізе алған. Мәселен, ақын өлеңдерінің сыртқы түрпішінін «изящны по форме» деп сипаттаған, олардың поэтикалық мазмұнын, мәнін, «поэтично по содержанию» деп жоғары бағалаған және ақынның лирикасына әсіресе, табиғат лирикасына баса назар аударған: «поэтичны... особенно описание природы». Әлихан Абайдың жылдың төрт мезгілін суреттеген табиғат лирикасына жататын өлеңдерін дәріптей келе, былай дейді: «Оның жылдың төрт мезгілі – көктем, жаз, күз және қыс суреттелетін теңдесі жоқ ғажайып өлеңдері Еуропаның әйгілі ақын-

дарының да мақтанышы бола алар еді»[6]. Әлиханнның бұл жолдарынан асқан құрмет нышанын байқаймыз.

Әлихан Абайдың аудармалары туралы «Этому же автору принадлежит хорошие переводы «Евгения Онегина» и многих стихотворений Лермонтова который оказался наиболее понятным для киргиз» - деген байыпты пікір айтады. Әлиханнның кемеңгер ақын турасындағы алғашқы ой-пікірлерінен өзіне ерекше назар аудартатыны «Қазақ поэзиясындағы жаңа толқынның өкілі ретінде... Абайды атаған жөн» - деген пікірі. Бұған қарағанда Әлихан Абайды қазақ поэзиясындағы «жаңа толқынның», жаңа ағымның өкілі ретінде қарастырып отырғандығын сеземіз. Абайды қазақтың шын мәнісіндегі тұңғыш халық ақыны, өмір шындығының теңдесі жоқ жаршысы, дала халқының байлығын Абайдай кең қамтығын және көркем бейнелей алған жоқ деп санаған.

«Абай өлеңдерінің күші – поэтикалық терең мәнісінде жатыр, оны кез келген өлеңдерінен көруге болады. Қазақ халқы оны асқан мақтаныш тұтады. Абай – халықтың рухани жандүниесін тереңнен көрсете алған қазақта бұрын-соңды болмаған ақын». Бұдан Әлиханнның шығармаларымен кең таныстығы барлығы аңғарылады.

1910 жылы Қазан қаласынан Міржақып Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» атты романы тұңғыш жарық көрген-ді. Бұл қазақ әдебиеті тарихындағы роман жанрына жазылған тұңғыш кесек туынды болып табылатын және ол ұлттық әдебиетіміздің идеялық, көркемдік, жанрлық жаңа белеске көтерілгендігін аңғартқан.

«Бақытсыз Жамал» жарыққа шыққанда қазақ қауымын ерекше өлеңдетіп, бірнеше орыс және қазақ баспасөзі көздерінде оған бірталай жылы пікірлер жазылған. Қазақ баспасөзінде жазылған пікірлердің бірі «Роман не нәрсе» деген «Арыстанұлынан» мақаласы. Бұл мақаланы осы уақытқа дейін Ахмет Байтұрсыновтікі деп келді. Бірақ библиограф – ғалым Ү.Субханбердіқызы «Арыстанұлының» ашылмаған бүркеншек есімі болды дегенге жауап «Ғалиханнның «Қазақ» бетінде жарияланған «Роман бәйгесі» деген мақаласынан табылды. Мақалада мынандай жолдар бар: «Бізге мұнан бұрын роман жазылған емес. Мір Яғкуб романы «Бақытсыз Жамал» кішкентай ғана кітап. Мен мұны «Қазаққа» сын жазбақ болып қолға алдым. Екі жұма отырдым. Бұл менің бұрын қылмаған ісім еді. Сонан ба, жоқ, сын өнеріменде де жоқтықтан ба, оны оқушылар білер».

Демек, Ғалихан, біріншіден «Бақытсыз Жамалды» кішкентай ғана кітап десе де «роман» деп мойындайды және екіншіден – оған сын жазып жариялап қойғандығын білдіріп отыр. Сонымен, «Роман не нәрсе?» - деген мақаласын «Арысұлы» деп жариялап отырған Әлихан Бөкейхан болып шығады. Мақаланың мазмұны да, құрылымы мен сөйлем құрылысы да осыған толық көз жеткізеді. Бұл пікіріміз дәлелді болу үшін бернеше мысал келтіре кетуді жөн көрдік. Автор сыни мақаласын – «роман» деген термин сөздің мағынасы мынау. Осыдан 150 жылдан соң Италия французды билеп тұрған заманда екі тіл қатысып ортадан дара роман тілі туады. Осы тілмен француз жазушылары сол заманның кемшілік таршылығын көрсетіп кітап жазған һәм кітаптарын роман тілімен жазғаны үшін «роман» деп атаған» - деп терең шолу жасаудан бастайды да, романның жанрлық «ішкі мағынасына», оның алдына қойылған «асыл мақаласына» тартымды да толық сипаттама береді. Әрі қарай автор «18 һәм 19-шы ғасырдағы атақты роман жазушылар» деп ағылшындардан Вальтер Скотт, Чарльз Диккенс, Уильямс Теккрейді, орыс жазушыларынан Пушкин, Лермонтов, Толстойды атайды. Оның үстіне «Арысұлы» қазақтың тұңғыш ірі прозалық шығармасын... біздің қазақта ең бірінші көзімізге көрінген романды озық жұрттардыкімен салыстыруға болмайды, біз өз бойымызға лайықтап, мұна қазақ әдебиетінде «тәуір қызметке санаймыз» десе, Ахмет Байтұрсынов керісінше шығарманы «басқа жұрттардың» осы типтес жанрын үлгі ете отырып, оны өресі мен өрісіне және көлеміне қарай «ұзақ әңгімеге» жатқызып отыр. Сондай-ақ «Арысұлы» туындыны Л.Н.Толстойдың роман-эпопеясын «Соғыс пен татулық» романында бар: патша да, министр де, төре де, офицер де, солдат та... еркек те, әйел де, бала да, кәрі де, жас та» - деп таныстыра келіп, «Бақытсыз Жамалда» қазақтың қазіргі жағдайынан біраз көрінеді. Мұнда қазақтың қай жерінде болса да, малға қызығып, я партияға қызығып қыздарын жастай күйеуге беру жайы бар, ысырапқа ақша шашып, жақынымен араздасу, қызын сүймегеніне жылатып ұстап беру, бұған шыдай алмай қыз теңін көксеп қайғыға бату бар... Мұнда бар...» - деп салыстыра отырып, мазмұны тұрғысынан келіп, ол шығарманың роман жанрына жататындығына шек келтірмейді. Міне, осы бірнеше мақалдың өзінен-ақ «Арысұлының» Ә.Н.Бөкейханнның келесі бір жасырын есімі екендігіне толық көз жеткізеді.

«Арысұлы» деп Әлихан «Қазаққа» тағы бірнеше еңбектерін де жариялаған. Мысалға «Ән, өлең һәм оның құрамы», «Қытай қазағы» немесе «Абақ керей» сынды зерттеуі мен мақалаларын атауға болады. «Қазақ» бетінде басылған оның басқа да әдеби сын зерттеулері де жеткілікті. Оның бірі, Шәкәрім Құдайбердіұлының 1912 жылы басталған «Қалқаман – Мамыр» дастанына жазған сыны. Демек Әлихан прозалық шығармаларды ғана емес, «өлеңдігі ақын сынаған жөн» деп санаса да, бірақ «орыста Пушкин, Лермонтов сынға салып, жұртқа жайған Белинский сөзге ақын емес, ойға ақын еді. Шәкәрім Пушкин болмас, біз Белинский болмаспыз» деп Шәкәрімдей философ ақынның поэзиялық шығармаларын да батыл сынаған.

«Қалқаман – Мамырда» бұрынғы қазақ жұртының салты, қазақ мінезі, қазақтың іс-қимылы әлгі орыс өлеңдеріне қарағанда тіпті аз. Шәкәрім жақыннан қайырып, ойдағыдай толымды қылып жазбады», - деп сыншы Шәкәрім-ді «досым едің ғой деп аяп отырған жоқ. Бірақ, - дейді ол одан кейін ақталғандай – «көп бергеннен, көп сұралады» - деген. Мен мұны Шәкәрімнен сұрап жаздым».

«Дүниеде адам баласы айналып өтпес екі – ақ көпір бар: бірі – өлім, бірі – махаббат. Қалқаман мен Мамырдың жалынғаны махаббат емес пе еді. Сүйіскен екі ғашық молла айтты деп, шарифатта солай деп мыжи ма? Махаббат адамда байлағанда шарифат пен моллаға уақыт қала ма? Бұл жерде Шәкәрім ақындық жолынан шыға шабылып, Пушкин, Лермонтов, Шекспир, Толстой қарауылына салсақ, зор күнәға батып тұр». Тағы да бір мысал келтірейік:

Әй, Мамыр, бұл іс оңай алмасаң,
Зорлық жоқ, өзің сүйіп таңдамасаң.
Ер жеткен қыз еркімен ерге тиер,
Моллалардан естідім әлдеқашан.

Қалқаман мұны айтқан жоқ. Қазақ қызына 190 жыл бұрын түгіл, осы күні ерге тию болған жоқ. Шарифатта бұл болмағанымен мұны ол уақыт сөйлеген жоқ. Бұл ақынның Қалқаман өтірік айтып рәсімінің ыңғайына жайылатын моллаға жапқан жаласы. Осы екі мысалдан да сыншы Шәкәрім қажға «ақын жолынан шыға шабылып, қажылыққа көбірек ауып кеттің» - дегендей сыр білдіреді. Ал мақаланың соңында

автор Шәкәрімнің «өзге кітабына тағы да бір кезде айналмақ» ниетін білдіреді. Әлихан оның «өзге кітабына арада бір жыл өткен соң оралған. Бұл жолы ол философ ақынның 1911 жылы шыққан «Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі» атты ғылыми шығармасын саралайды. Ә.Н.Бөкейхан қазақ халқының өткен-кеткен жан-жақты зерттеген санаулы ғалымдардың бірі. Дәл сол тұста қазақ тарихын одан терең білген қазақ азаматы табылмасы хақ. Сондықтан болса керек, автор сыни мақаласында қаралып отырған шежіренің тарихи негізділігіне баса назар аударады. Бұл жұмысында ол ғылыми шығарманың кемшілік-кетігін тізіп сынаудың алдында оның жетістіктерін де бірсыпыра айтыр өтеді.: «Шәкәрімнің бұл кітабы – қазақ шежіресінің тұңғышы: қазақ шежіресін білмек болған аға-іні іздегенді осы кітаптан табасың. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі Шәкәрім кітабын әбден білмей қадам баспа. Кітап жиған жері жоқ, көшпелі далада жүріп Шәкәрім шежіресіндей кітап жазбақ оңай жұмыс емес». Әйтсе де, Әлихан Шәкәрім жұмысын «қазақ шежіресінің тұңғышы» деп, енді өзі «кішіпейіл» мінезін танытып отыр. Өйткені, Ф.А.Шербина экспедициясымен «Қарқаралы уезі...» және «Павлодар уезі қазақтарының шежіресін» тұңғыш зерттеп жазып, экспедиция «материалдарының» IV-інші және VI-ыншы томдарында жарияланған да Әлиханның өзі болатын және бұл екі шежіре Шәкәрім жұмысынан әлдеқашан жарық көрген. Бірақ ол жұмыстардың Шәкәрім шежіресінде бір «кемшілігі» олар орыс тілінде басылады. Әлиханның мақалада «мұнан бұрын қазақ шежіресі қазақ тілінде кітап болып басылған жоқ.» – деп жазуының себебі осында. Ә.Н.Бөкейхан «тұңғыш» шежіренің жаңсақ кеткен тұстарын ажыратып көрсетеді.

Ә.Н.Бөкейхан өмірінің ақтық «Мәскеу кезеңі» 1922 жылдың жазынан 1937 жылдың қыркүйегіне дейін аралықты қамтиды. Соның 1922 жылдың желтоқсанынан 1927 жылдың қазанына дейінгі кезеңі КСРО халықтарының Кіндік баспасында қызмет атқаруына байланысты. Қазақ әдебиеті мәселелерімен тікелей қатысты болды. Соған қарамастан Кеңес үкіметі тұсында ол әдеби-сын зерттеулерімен белгілі себептермен бұрынғыдай белсене көріне алмады.

Әдебиеттер

- 1 С.Аққұлұлы. Ә.Бөкейхан – әдебиетші ретінде. «Жұлдыз». 1993. №6.
- 2 А.Байтұрсынов. Әдебиет танытқыш. Шығармалар жинағы. А. - 1989